

Oroszország: egy állampolgárok nélküli társadalom

Vlagyiszlav Inozemcev

A túl rövid peresztrojkától a vég nélküli putyinizmusig

A hatalmas erdőtűzek 2010 nyarán rámutattak a rendszer hiányosságaira. Pedig a Vlagyimir Putyin által meghonosított rendszer nem nagyon hasonlít a szovjet rendszerre. Az új társadalmi kiegyezés nagyobb egyéni szabadságra és erős központi irányításra épül. Hiányzik viszont az az értelmiségi réteg, amely jobbító javaslatokat fogalmazna meg. Az elnök vajon akar-e valódi reformokat?

A közelmúlt elemzései gyakran párhuzamot vonnak a mai Oroszország és a Szovjetunió között: érinthetetlenek kasztjaként újjászerveződött bürokrácia, egypártrendszer, semmibe vett demokratikus elvek, „à la carte” igazságszolgáltatás, továbbá az „orosz imperializmus” újjászületése. Azonban a Putyin-korszak messze nem hasonlít a brezsnyevi stagnálásra.

A 2010-es évek Oroszországa nem a hetvenes évek végének Szovjetuniója. Igaz, sok a közös pont: ott, ahol valaha uralkodott a Szovjetunió Kommunista Pártja (az SZKP) „vertikuma”, ma az Egységes Oroszország pártját találjuk Vlagyimir Putyin elnökletével, amely 46 százalékban különböző rendű és rangú funkcionáriusokból áll. A Legfelsőbb Szovjet helyébe a Duma lépett, képviselőit a Kreml által ellenőrzött pártok listáiról választják, miközben a nem ellenőrzött pártok nem küldhetnek képviselőket. Az ellenzék bármely megnyilvánulását leverik, a tévét cenzúrázzák. A bíróságok határozataikkal többnyire a hatalom kedvében járnak. A gazdasági életben az „újszovjet” rend a kívánatos: Leonyid Brezsnyev idején a szénhidrogének és a nyersanyagok alkották az export 55 százalékát: ezek aránya most 80 százalék. A köztisztviselők, a rendőrség és a biztonsági szolgálatok dolgozóinak száma tovább gyarapodott, miközben a lakosság száma a szovjet idők 287 milliójáról 142 millióra csökkent. A nagyvállalatok állami ellenőrzés alatt állnak. A külpolitikában a Szovjetunió megszűnését úgy érzékelik Putyin szerint, mint „a huszadik század legnagyobb geopolitikai katasztrófáját” [1]...

Ezzel együtt a mai Oroszország tökéletesen különbözik a Szovjetuniótól. Sok szempontból ugyan szörnyűséges, de a ma uralkodó rendszer paradox módon szabad országot kormányoz. Ha van pénzüik rá, az oroszok elhagyhatják az országot, és akkor térnek vissza, amikor akarnak. Több mint ötmillióan külföldön élnek, állampolgárságuk fenntartásával. Az ország gazdasága nyitva áll a világ előtt (2009-ben külkereskedelme a GDP 40,7 százalékát alkotta, szemben az Egyesült Államok 18,3 százalékával). Kultúrája és információs hálózata átnyúlik az országhatárokon. Oroszországban kapható a nyugati sajtó, a nagyvárosokban foghatók a külföldi televíziók. Kínával ellentétben Oroszország nem cenzúrázza az internetet. Annak ellenére, hogy nagy visszhangot keltett több újságíró meggyilkolása, néhány lap nyíltan bírálja a fennálló politikai rendszert. Szabadon lehet vállalkozni: másfélmillió kis- és középvállalkozás működik az országban. Az állampolgárok megvásárolhatják lakásukat vagy házukat, korlátozás nélkül vehetnek bármilyen méretű telket. Megjelentek a magánbankok és a magántulajdonú ipari vállalatok.

A mai rendszer egyedülálló a maga nemében. A kváziszovjet és a pszeudonyugati elemek keveredésével, Alekszej Miller orosz történész szavaival olyan helyzet alakult ki, amelyben „személy szerint szabadnak érezhetjük magunkat egy olyan Oroszországban, amely egyáltalán nem felel meg a demokratikus normáknak” [2] A putyini modell kétségtelenül kidolgozottabb, mint a brezsnyevi volt – legalábbis két területen: a politikában és a gazdasági életben.

A szovjet időkben a politikai hatalom kizárólag zárt rendszerben működött, áthatolhatatlan határok között, óriási ideológiai nyomással. Mindezt a Nyugat durvának és kezdetlegesnek ítélte, de ezt az ideológiát ma is sok orosz vallja a magáénak. A hatalom ebben a közegben tartotta fenn a maga hatalmi vertikumát, és harcolt minden alternatív gondolat, minden olyan kezdeményezés ellen, amely megkérdőjelezte vezető szerepét. Ez az ideológia bukott meg és adta át a helyét egy minden eszmét nélkülöző kapitalizmusnak. Kinyíltak a határok, az oroszok utazhatnak külföldre, bírálhatják a hatalmat, szabadon fogadhatnak és terjeszthetnek bármilyen információt. Mégis, az utóbbi tíz évben ismét megjelent a Brezsnyev-éra jó néhány tekintélyuralmi vonása, a lakosság pedig nem mutatott különösebb ellenállást.

Szociális és gazdasági vonatkozásban a szovjetrendszer a szegénységre és az alapvető javak elosztására épült. A peresztrojka reformátorai és az első demokratikus orosz kormány nyugati tanácsadói meg voltak győződve arról, hogy a hiánygazdaság megszűnése és a szabad privatizáció megakadályozza majd a tekintélyuralmi rendszer visszatérését. De a dolgok másképp

alakultak. Az új évezred első éveinek gazdasági növekedése, amely a kedvező nemzetközi konjunktúra hatásának volt köszönhető, igen sok állampolgár meggazdagodását hozta, és ezáltal elkötelezettségüket a kialakult rendszerhez. A közép- és felső osztályokhoz tartozók megértették, hogy ez a rendszer biztosítja számukra tartósan a szociális létfeltételeket. Így köttetett meg egy sajátos alku: gazdasági virágzás a politikai stabilitásért cserébe.

Putyin, a volt államelnök és jelenlegi miniszterelnök még mindig büszke erre a helyzetre, úgy látja, ez vezetésének legnagyobb eredménye. Hogy alátámassza a rendszer stabilitását, a kormány protekcionista eszközökkel védi a nemzeti termelést, és az orosz vállalkozások tízezreinek kvázi monopolhelyzetet biztosít a piacon. A termelési költségek állandó növekedése^[3] megemelte a kiskereskedelmi árakat az európai piacokon is, de ezt Oroszországban azzal kompenzálják, hogy a legszegényebbeknek visszajuttatják a kölajbevétel egy részét.

Az orosz vezetőknek tehát egy olyan kormányzati modellt sikerült megvalósítaniuk, amelyről kommunista elődeik nem mertek volna álmodni sem. Javították a köztisztviselők életszínvonalát. Ugyanakkor de facto elodázták a szabad választások megtartását, felszámolták a sztrájkjogot, sőt, a tüntetéshez való jogot is. Az igazságszolgáltatás teljesen az apparátusuk hatalmába került, ők maguk pedig a néptől elszigetelve, külön zónákban élnek.

Létrejött tehát egy tekintélyuralmi hatalom alatt élő szabad társadalom, ez a nyugati szociológiai kritériumok szerint elképzelhetetlen szimbiózis. Hogy az orosz társadalom elfogadta a peresztrojka idején lelkesen védett szabadságának illetően megnyirbálását, annak az oka, hogy lejáratódott a hit a kollektív politikai akciók sikerében. A putyini Oroszország titka abban áll, hogy hirtelen megnyílt egy közeg, amelyben az állampolgárok képesnek érzik magukat arra, hogy maguk oldják fel a rendszer és a személyes életük ellentmondásait.

Az 1985-ben kibontakozott peresztrojka kiterjedtsége és ereje azzal magyarázható, hogy hívei a legkülönbözőbb társadalmi rétegekből származtak, akik e rendkívüli körülmények híján sosem lettek volna képesek együttesen fellépni. A szovjetrendszer nem engedte meg, hogy népes társadalmi csoportok törjenek a felszínre. Cenzúrázták a másként gondolkodókat, megfojtotta az alternatív kultúrákat, akadályozta a vallási életet. Az oroszok nem ismerhették meg hazájuk igaz történetét, nem fejezhették ki nemzeti hovatartozásukat. Egy ateista egyetemi tanár és egy hívő ortodox paraszt hasonló okokból elégedetlenkedhetett a rendszer korláta miatt. Lehetetlen volt minden individuális válasz a rendszer kihívásaira. Ehhez járult még egy tohonya gazdaság, amely a hadiipar szükségleteit az állampolgárok elemi szükségletei fölé helyezte, és erre a gazdaságra rátelepedett egy bürokratikus rendszer, amelyet szintén gúzsba kötött a Párt.

Üzlet és korrupció

Amikor Gorbacsov felvetette a változások szükségességét, milliónyi szimpatizánst nyert meg magának. Egyesek reformokat akartak, a rendszer modernizálását, mások annak lerombolását. Mindenesetre mindannyian tudták, hogy a problémákat csak a rendszer átalakításával lehet megoldani. Ezért voltak a fordulat támogatói ennyire sokfélék: bányászok – akik ma százával halnak meg, mert vezetőik nem költenek biztonsági berendezésekre – ugyanolyan lelkesen harcoltak a radikális változásokért, mint az első magánvállalkozók. Csatlakoztak hozzájuk a helyi tisztviselők is, akik, mivel nem volt más lehetőségük, visszaadták párttagsági könyvüket és kikiáltották a nemzeti köztársaságok függetlenségét. Ez a rendszer bukásra volt ítélve, mert senkinek sem felelt meg.

A mai rendszer nem követi el újra elődje hibáit. Idejében megszabadult túl hangos, kritikus polgáraitól, akik a kilencvenes években elhagyták az országot. Megnyitotta az állampolgárok nagy többsége előtt a meggazdagodás és a szabad mozgás különféle lehetőségeit, hála a kereskedelem fejlődésének, a horizontális és vertikális társadalmi mobilitás elősegítésével és a szabad külföldi utazás jogával. Okos egyensúlyt tudott kialakítani érdekek és lehetőségek közt: a tehetséges és határozott embereknek jól jövedelmező állásokat biztosított az üzleti szférában, a többieknek pedig különböző posztokat a korrupció által erodált államigazgatásban. Szemet hunyt a kistisztviselők üzelméi fölött, amíg ezek nem ingatták meg a rendszer alapjait.

A szovjet rendszer óriási erőfeszítéseket tett, hogy polgárait minden téren meggyőzze a maga felsőbbrendűségéről. Erre ma nincs szükség. Az orosz társadalom egy állampolgárok nélküli társadalom: hogyan válhatott ennyire puha és szétmállott struktúrává? A választ minden bizonnyal elitjének sajátosságaiban, illetve a kialakult társadalmi „felvonó-mechanismusokban” találhatjuk. A modernizálódó társadalmak többségében számos különféle elit alakul ki – politikai, üzleti, szellemi, katonai –, de Oroszországban ezek a határvonalak elmosódtak a kapitalista átmenet folyamatában. Az egyetemi és katonai elitet fölöslegesnek minősítették: munkájukat gyakorlatilag nem tartották többé megfizetendőnek. Ezzel párhuzamosan az üzleti szféra képviseli a társadalmi értékek egészét. A politikai elit szembetalálta magát a néppel, amely olyan vagyont követelt, amelyet ez a csoport nem tudott biztosítani. Az üzleti világ kezdte meghatározni a társadalmi értékrendet, és terjeszkedésének ütemében fokozatosan áthatotta a hatalom struktúráit. Első fázisában, a kétezres évek kezdetéig, az államapparátus nagyrészt az üzleti világtól függött, de még távolról sem vette át annak ideológiai elveit.

A helyzet az utóbbi tíz évben romlott tovább. Putyin hatalomra kerülésével újfajta szereplők érkeztek a politikába, többnyire fiatal emberek, akiket semmi más nem ösztönzött, mint egyéni meggazdagodásuk, és felfogták, milyen óriási lehetőségeket nyújtanak számukra a politikai vezetők. A korábbi időszakokban a hatalom közelébe került üzletembereket azonnal

nemkívánatosnak nyilvánították. Az állam lassan-lassan holmi országos méretű vállalkozás struktúráját öltötte magára (az első években számos nagyvállalat került újra az ellenőrzése alá), és ekkor léptek be az üzleti világba az állami tisztségviselők, helyi, regionális szinten, de a föderáció szintjén is. A kilencvenes években senki nem csodálkozott azon, hogy egy tartományi vezető egy banki vagy ipari konglomerátum igazgatói székébe ült. 2000-ben már mindenki normálisnak találta, hogy egy új tartományi főnök vagy miniszter kinevezése után rokonsága és barátai megjelennek az adott régió kereskedelmi vállalatainak élén.

A *szilovikik*, a fegyveres testületek (belügy, honvédelem, közbiztonság) emberei hasonlóképpen kerültek a hatalomba. Rekordméretű korrupcióval járt a hadifelszerelések adásvétele: miután a likvidált hadiipar javainak privatizációja milliós nyereséget hozott a honvédelmi minisztérium tisztségviselőinek, a hadifelszerelések ára nyolcszorosára, kilencszeresére nőtt az utóbbi tíz évben. A kétezres évek végére az új orosz valóság alapjai stabilizálódtak: végbement a hatalom szabad átváltása pénzre, javakra és viszont. A konszolidálódott új elit nem úgy tekint a maga tevékenységére, mint a nemzet szolgálatára, hanem mint az üzleti tevékenység sajátos formájára. Paradox módon ez az elit meglehetősen nyitott: rendszeresen befogad újakat, és lehetővé teszi a hajót elhagyóknak, hogy kizárólag az üzleti élettel foglalkozzanak. A nyugatiak tévednek, ha azt hiszik, hogy az orosz államigazgatás nem hatékony: a valójában túrhető a teljesítménye, csak éppen mások nála a hatékonyság kritériumai, és másként látja a maga feladatait.

Ilyen körülmények közt Oroszország a maga sajátos törvényei és elvei szerint működik. Ez az állam ma csupán halvány mása az európai demokráciának. Nem valamiféle keleti diktatúra, amelyet feljavítottak, kiigazítottak az európai történelemmel való kapcsolódás mentén. Ez már nem a maga mindenható ideológiájában újjászületett Szovjetunió, de nem is valamiféle tekintélyuralmi átmenet modellje, hiszen gazdasági átalakulás nem a tőkefelhalmozásból halad a posztindusztriális struktúra felé, hanem ellentétes irányú mozgást követ.

A mai Oroszország olyan rendszer, amely minden erkölcsi orientáció, minden társadalmi ideál villámgyors bukásából, összeomlásából jött létre egy anyagi érdekek uralta világban. Ez a rendszer kialakította a maga útját. Nem létezne, ha az európaiak nem lennének hajlandók kőolajat vásárolni félig-meddig bűnöző társaságoktól, ha vezetőik nem örülnének annak, hogy maguk is részt vesznek a Gazprom üzemeiben, ha a nemzetközi beruházók nem tolongának az orosz értékpapír- és ingatlanpiac spekulatív léggömbjeiért. Ez a rendszer nem létezne az offshore vállalkozások nélkül, amelyek közvetítésével a vállalkozók nyíltan, a köztisztviselők pedig titokban kézben tartják az orosz nagyipar 70 százalékát. Az orosz modell egy sajátos logikájú fejlődési utat követett. Sokáig fenn fog maradni, mert a társadalmi elégedetlenségnek nincs komoly súlya. A benne élő állampolgárok szabadon fejezhetik ki véleményüket, de nem a politika szférájában. Akik zavart akarnának kelteni, szabadon tehetik, nem bántják őket: csak éppen nem lesz hallgatóságuk, és senkit nem képesek mozgósítani...

Így tehát az orosz társadalom integrálta a cinizmust, amely, diszkrétebb formában ugyan, a nyugati társadalmak működésében is kiemelkedő szerepet játszik: a pénz és a fogyasztás elsőbbsége, a kulturális normák elértéktelenedése, a lakosság engedelmessége, az elidegenítő technikák tömeges terjesztése. E rendszer egyetlen problémája, hogy nincs értelmisége, és így nem tudja létrehozni és terjeszteni a legnélkülözhetetlenebb ismereteket. Az értelmiségiek fölöslegesen egy olyan országban, amelynek feladata a természeti kincsek kiaknázása. Pedig a gondolkodó emberek hasznosnak bizonyulhatnak majd, amikor kiéleződnek a világméretű gazdasági vetélkedések. Ezt megértette Dmitrij Medvegyev elnök. Mégsem törekszik a kialakult rendszer megváltoztatására, pedig tudja, hogy az összeférhetetlen a technikai haladással. Vajon elindít-e valóságos reformokat? Ha igen, megváltoztatnák-e ezek a reformok a rendszert, a teljes felszámolása nélkül? Márpedig, bocsássanak meg a liberálisok és a demokraták, mindennek sikeres véghezvitelének nagyobbak az esélyei a mai Oroszországban, mint voltak annak idején, a Szovjetunió végső fázisában.

A szerző a posztindusztriális társadalomról szóló kutatások központjának igazgatója és a *Szvodnaja Miszl* című folyóirat főszerkesztője.

Fordította: Sipos János

[1] Nemzetgyűlési hozzászólás, 2005. április 25.

(<http://archive.kremlin.ru/text/appears/2005/04/87049.html>)

[2] Alekszej Miller: „Ot demokratii XIX veka k demokratii XXI-go: kakov szledujuscsi csag?”- in Vlagyiszlav Inozemcev: Demokrácia és modernizáció: Viták a huszonegyedik század kihívásairól, Evropa, Moszkva, 2010, 101. o.

[3] Oroszországban a fémek és építőanyagok költsége magasabb a világpiaci árnál, a Moszkva-Szentpétervár autópálya építése 23 millió euróba kerül kilométerenként. A gáz kitermelésének költsége meghétszereződött 2000 és 2009 között. Lásd: *Vedomosztyi*, Moszkva, 2009. augusztus 14., 2010. április 14., május 31. és június 1.

Cimkék: társadalom szovjetunió oroszország politikai elemzés
